

KSANI SAERISTAVO LANDS AND IT'S BORDERS¹

ქსნის საერისთავოს მამულები და საზღვრები

GIORGI SOSIASHVILI

Doctor of History, Professor of Gori State University,
#53, Chavchavadze st., 1400, Gori, Georgia, +995577240088,
giorgisosiasvili@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-2406-8662>

Abstract

At the beginning of the 14th century, the estates of the nobles of Ksani (Tskradzmiskhevi) expanded even more. The loyalty of Shalva Kvenipneveli of Ksani to King Vakhtang III (1299-1309 AD) played a big role in this. As is known, Vakhtang had a conflict with his brother Davit VIII (1273-1311). The nobles of Kartli were divided into two camps. A part of them supported Prince Vakhtang. Among the supporters of Vakhtang was Shalva Kvenipneveli. Because of this, David VIII marched to Ksani Saeristavo (dukedom) and raided the estate of the opposing Ksani Eristavi in Tskhavati. Vakhushti Batonishvili writes about this: "And King Davit came down to the house of Tschaot and destroyed the estate of Qvenipneveli to the Stveli and Tskhaoti ruthlessly, which made Shalva Kvenipneveli of Kartli to beg for a pardon, in order to escape with the king." After the coronation of Vakhtang III, the condition of Shalva Kvenipneveli significantly improved. For his faithful service, the king gave him a number of estates, including Atsriskhevi and Bekhushe in the northeastern part of Patara Liakhvi gorge. The monument of the genealogical chronicle of the nobles of Ksani gives us an interesting information about it: "...then every loyal of the Prsians passed, then the king gave Truso, Ghudo, Gagsdzeni, Mleta, Aragveti, Khado, Kanchaeti, the estate of the Abazasdzes, Dsignakorna, Digvami, Gavaza, Atsriskhevi to Shalva. , Bekhushe and as he saw Shalva above of all the nobles." The location of the estates transferred by Vakhtang III to Shalva Kvenipneveli has been clarified by J. Gvasalia. As the researcher points out, Atsriskhevi and Bekhushe (Bekhcho) are located on the right bank of Patara Liakhvi. From here, Bekhushe was near Patara Liakhvi, at the confluence of Chabarukhi gorge, and Atsrisenkhevi was south of Bekhushe. "Savakhtango" mentioned in the Georgian historical sources, in our opinion, also included the villages in the upper part of the Patara Liakhvi valley. The princely estate belonged to Vakhtang III, who gave Atsriskhevi and Bekhushe included in Savakhtango to the faithful Ksani Eristavi along with other estates. This is where the influence of Ksani eristavs begins to spread in the Patara Liakhvi valley.

Keywords: Kartli, Ksani gorge, Shalva Kvenipneveli, Vakhtang III, Ksani nobles.

---

¹ The current research was conducted within the framework of the project "Historical representation of the occupied territories in Shida Kartli (Ksani Gorge)" funded by the Shota Rustaveli National Science Foundation of Georgia. Grant Agreement N OTG-I-22-254. The members of the project scholar team Dr. Ioseb Alimbarashvili, Dr. Davit Akhlouri, Dr. Tamila Koshosridze and Dr. Vladimer Gunashvili had contributed to the production of the given article.

გიორგი სოსიაშვილი

ისტორიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი

საქართველო, ქ. გორი, ჭავჭავაძის ქ. #53

ORCID:0000-0002-2406-8662

giorgisosiashvili@gmail.com

+995577240088

აბსტრაქტი. წინამდებარე სტატიაში განხილულია ქსანის საერისთავოს მამულები ქართლში და საერისთავოს გეოგრაფიული და პოლიტიკური ექსპანსიის საკითხები. XIV საუკუნის დასაწყისში, ქსანის(ცხრამძის ხევის) ერისთავების მამულები კიდევ უფრო გაფართოვდა. ამაში დიდი როლი ითამაშა ქსანის ერისთავის შალვა ქვენიფნეველის ერთგულებამ მეფე ვახტანგ III-ისადმი(1299-1309 წ.წ.). როგორც ცნობილია, ვახტანგს დაპირისპირება ჰქონდა თავის ძმასთან დავით VIII-სთან (1273-1311 წ.წ.) ქართლის დიდგვაროვნები ორ ბანაკად იყვნენ დაყოფილნი. მათი ერთი ნაწილი მხარს უჭერდა უფლისწულ ვახტანგს. სწორედ ვახტანგის მხარდამჭერთა რიცხვში იყო შალვა ქვენიფნეველი. ამის გამო დავით VIII-ემ ქსანის საერისთავოში ილაშქრა და ცხავატში მოწინააღმდეგე ქსანის ერისთავის მამული დაარბია. ამის შესახებ ვახუშტი ბატონიშვილი წერს: "ხოლო ჩამოდგა მეფე დავით სთველსა შინა ცხავატს და აოხრებდა მამულსა ქუენაფლაველისასა ამისი მხილველი და უღუნო ქმნილი ქუენაფლაველი ევედრა ქართლის ერისთავსა აჰმადს, რათა უურვოს მეფისა თანა." ვახტანგ III-ის გამეფების შემდეგ შალვა ქვენიფნეველის მდგომარეობა მნიშვნელოვნად გაუმჯობესდა. ერთგული სამსახურისთვის, მეფემ მას არაერთი მამული გადასცა, მათ შორის პატარა ლიახვის ხობის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში არსებული აწერისხევი და ბეხუშე. ქსანის ერისთავთა საგვარეულო მატთანე ძეგლი ერისთავთა ამის შესახებ საინტერესო ცნობას გვაწვდის: "...მაშინ წარვიდა ყოველი სპაი სპარსთაი, მაშინ მეფემან მიუბოძა შალვას თრუსოი, ღუდოი, გაგსძენი, მლეთე, არაგვეთი, ხადოი, ყანჩაეთი, აბაზასძეთა მამული, ძიგნაკორნაი, დიდვამი, გავაზი, აწრისხევი, ბეხუშე და ყოველთა დიდებულთა მისთა უმჯობეს ხედვიდა." ვახტანგ III-ის მიერ შალვა ქვენიფნეველისათვის გადაცემული მამულების ადგილმდებარეობა დაზუსტებული აქვს ჯ. გვასალიას. როგორც მკვლევარი მიუთითებს, აწრისხევი და ბეხუშე(ბეხჩო) პატარა ლიახვის მარჯვენა სანაპიროზე ლოკალიზდებიან. აქედან ბეხუშე პატარა ლიახვთან, ჩაბარუხის ხევის შესართავთან, ხოლო აწერისხევი ბეხუშეს სამხრეთით იყო. ქართულ საისტორიო წყაროებში მოხსენიებული "სავახტანგო", ჩვენი აზრით პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებულ სოფლებსაც მოიცავდა. საუფლისწულო მამული ვახტანგ III-ეს ეკუთვნოდა, რომელმაც ერთგულ ქსანის ერისთავს სავახტანგოში შემავალი აწრისხევი და ბეხუშე სხვა მამულებთან ერთად გადასცა. აქედან იწყება ქსანის ერისთავების გავლენის გავრცელება პატარა ლიახვის ხეობაში.

საკვანძო სიტყვები: ქართლი, ქსანის ხეობა, შალვა ქვენიფნეველი, ვახტანგ III, ქსანის ერისთავები.

შესავალი. XIV საუკუნის დასაწყისში, ქსნის(ცხრაძმის ხევის) ერისთავების მამულები კიდევ უფრო გაფართოვდა. ამაში დიდი როლი ითამაშა ქსნის ერისთავის შალვა ქვენიფნეველის ერთგულებამ მეფე ვახტანგ III-ისადმი (1299-1309 წ.წ.). როგორც ცნობილია, ვახტანგს დაპირისპირება ჰქონდა თავის ძმასთან დავით VIII-სთან (1273-1311 წ.წ.) ქართლის დიდგვაროვნები ორ ბანაკად იყვნენ დაყოფილნი. მათი ერთი ნაწილი მხარს უჭერდა უფლისწულ ვახტანგს. სწორედ ვახტანგის მხარდამჭერთა რიცხვში იყო შალვა ქვენიფნეველი. ამის გამო დავით VIII-ემ ქსნის საერისთავოში ილაშქრა და ცხავატში მოწინააღმდეგე ქსნის ერისთავის მამული დაარბია. ამის შესახებ ვახუშტი ბატონიშვილი წერს: "ხოლო ჩამოდგა მეფე დავით სთველსა შინა ცხავატს და აოხრებდა მამულსა ქუენაფლაველისასა ამისი მხილველი და უღუნო ქმნილი ქუენაფლაველი ევედრა ქართლის ერისთავსა აჰმადს, რათა უურვოს მეფისა თანა" (ბატონიშვილი, 1973: 247.)

ვახტანგ III-ის გამეფების შემდეგ შალვა ქვენიფნეველის მდგომარეობა მნიშვნელოვნად გაუმჯობესდა. ერთგული სამსახურისთვის, მეფემ მას არაერთი მამული გადასცა, მათ შორის პატარა ლიახვის ხობის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში არსებული აწერისხევი და ბეხუშე. ქსნის ერისთავთა საგვარეულო მატთანე ძეგლი ერისთავთა ამის შესახებ საინტერესო ცნობას გვაწვდის: "...მაშინ წარვიდა ყოველი სპაი სპარსთაი, მაშინ მეფემან მიუბოძა შალვას თრუსოი, ღუდოი, გაგსმენი, მლეთე, არაგვეთი, ხადოი, ყანჩაეთი, აზაზასძეთა მამული, ძიგნაკორნაი, დიღვაში, გავაზი, აწრისხევი, ბეხუშე და ყოველთა დიდებულთა მისთა უმჯობეს ხედვიდა" (ქორდანია: 1897: 7).

ვახტანგ III-ის მიერ შალვა ქვენიფნეველისათვის გადაცემული მამულების ადგილმდებარეობა დაზუსტებული აქვს ჯ. გვასალიას. როგორც მკვლევარი მიუთითებს, აწრისხევი და ბეხუშე(ბეხჩო) პატარა ლიახვის მარჯვენა სანაპიროზე ლოკალიზდებიან. აქედან ბეხუშე პატარა ლიახვთან, ჩაბარუხის ხევის შესართავთან, ხოლო აწერისხევი ბეხუშეს სამხრეთით იყო (გვასალია, 1983: 68).

მეთოდები. მიმდინარე კვლევა ძირითადად ეფუძნება ისტორიულ და პოლიტიკურ მეცნიერებებში აპრობირებული კვლევის მეთოდებს: ემპირიულ ანალიზს, შედარებით-ისტორიულ მეთოდს, მიზეზობრივ-შედარებით ანალიზს, სინთეზს, აბსტრაქციას, კონტენტანალიზს და სისტემურ ანალიზს.

მსჯელობა. ქართულ საისტორიო წყაროებში მოხსენიებული "სავახტანგო", ჩვენი აზრით პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებულ სოფლებსაც მოიცავდა. საუფლისწულო მამული ვახტანგ III-ეს ეკუთვნოდა, რომელმაც ერთგულ ქსნის ერისთავს სავახტანგოში შემავალი აწრისხევი და ბეხუშე სხვა მამულებთან ერთად გადასცა. აქედან იწყება ქსნის ერისთავების გავლენის გავრცელება პატარა ლიახვის ხეობაში (სოსიაშვილი, 2022: 30). 1348 წლით დათარიღებული დოკუმენტით ირკვევა, რომ სალარე მიხას ძემ, რომლის ვინაობა უცნობია, კარბი ანდერძით უბოძა თავის დისწულს წითლოსან-ქვენიფნეველ ლარგველის შვილს (ალექსიძე და ბურჯანაძე, 1964: 118).

ანდერძით გადაცემული "კარბაი და გარეჯარ-ბაკურისუბანი" წითლოსან ქვენიფნეველს ანდრონიკე ბაგრატიონის სიგელით დაუმტკიცდა (სოსიაშვილი, 2022: 280). ქსნის ერისთავების გავლენა პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე XVIII საუკუნის II

ნახევარში კიდევ უფრო გაძლიერდა მას შემდეგ, რაც შანშე ერისთავმა ვანათის ციხე აღადგინა. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით: "...ვანათის ციხე შემუსვრილი განაახლა შანშემ. შემუსრეს კვალად ყოილბაშთა" (ბატონიშვილი, 1973: 327).

ამავე საუკუნეში ქსნის ერისთავების მნიშვნელოვან თავდასაცავ ადგილს წარმოადგენდა აწრისხევის ციხე (სოსიაშვილი, 2022: 223). XVIII საუკუნის II ნახევარში ქსნის ერისთავების ერთ-ერთ რეზიდენციად პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული სოფელი ბელოთი იქცა, სადაც ქსნის საერისთავოს გაუქმების შემდეგ იულონ ბატონიშვილი დამკვიდრდა. ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით, ბელოთში სასახლე ქსნის ერისთავის ძეს გიორგი ყულაღასს აუშენებია (ბატონიშვილი, 1973: 369). XIX საუკუნის რუსულ აღწერებში პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებულ სოფლებში, მათ შორის ზონკარში, აწრისხევში, ვანათსა და ბელოთში ქსნის ერისთავების ყმები ცხოვრობდნენ, მათი უმრავლესობა ქართველები იყვნენ, ფრაგმენტულად ვხვდებით ჩრდილოეთ კავკასიიდან ჩამოსახლებულ ქსნის ერისთავთა ყმობაში მყოფ ოს მოახალშენეებსაც (სოსიაშვილი, 2022: 184, 190, 207, 208).

როგორც აღვნიშნეთ, პატარა ლიახვის ხეობაში ქსნის ერისთავების გავლენა XIV საუკუნის დასაწყისიდან გავრცელდა. მომდევნო საუკუნეებში ცხრაძმის ხევის მფლობელთა შთამომავლები კიდევ უფრო აფართოვებენ თავიანთ სათავადოს საზღვრებს. პატარა ლიახვის ხეობის სოფელ სათიხარში ქსნის ერისთავთა მფლობელობას 1532-1534 წლებით დათარიღებული დოკუმენტი ადასტურებს. მ. სურგულაძის მოსაზრებით ეს საბუთი კათალიკოს მალაქიას დროს უნდა იყოს შედგენილი. იგი მცხეთის დაკარგული მამულების დაბრუნებას ეხება. დოკუმენტში ნახსენები "ზემო ერისთავი" სწორედ ქსნის ერისთავს უნდა გულისხმობდეს (ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV: 136). ქსნის ერისთავებს მომდევნო საუკუნეში ყმები ჰყავდათ პატარა ლიახვის ხეობის სოფელ ქორდში, რომლებიც 1616 წელს საპატრიარქოსთვის შეუწირავთ (ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III: 482-483). 1818 წლის აღწერის მიხედვით ქსნის ერისთავებს ყმები ჰყავდათ პატარა ლიახვის ხეობის სოფელ მერეთში (გსიემ, 8235, გვ. 18-25). ქსნის ერისთავები ყმებს და მამულს ფლობდნენ დიციშიც (სოსიაშვილი, 2022: 223). პატარა ლიახვის ხეობის სოფლებში დ. გვრიტიშვილის დაკვირვებით, ქსნის ერისთავებს შემდეგ სოფლებში ჰყავდათ ყმები: საცხენისი(საცხენეთი), ედემ ქალაქი, ბელოთი, აწრის ხევი, ზონკარი, ზემო შუაცხვირი, ქვემო შუაცხვირი, სიათა, ზემო ჩაფარუხი, ქვემო ჩაფარუხი, შუა ჩაფარუხი, წიფორი, ზემო შანბიანი, ქვემო შანბიანი, აძვი, თიღვა, თლია, აბახი, თერგვისი, ხომური, ალბირი, ელტურა, ინაური, გვილისი, ჩარდახი, ავნევი, ედიშერი, ფლოტრისი, დვალურა. ლაჭაური, ჯარიანი, მშხლები (გვრიტიშვილი, 1955: 82-83). თუმცა აღნიშნული სოფლების ჩამონათვალში გარკვეული უზუსტობაა, რადგან თიღვა და ავნევი ფრონეს ხეობაში შემავალი სოფლებია. ჯარიანის ნაცვლად უნდა იყოს ჯარიაშენი, თუმცა არც ეს სოფელი არ შედის პატარა ლიახვის ხეობაში, იგი მეჯუდის ხეობის სოფელია. მეჯუდის ხეობას მიეკუთვნება ასევე აძვი.

XV საუკუნის დასაწყისში ქსნის ერისთავების სათავადოს საზღვრები კიდევ უფრო გაფართოვდა სამხრეთ-აღმოსავლეთით. სათავადოს აღმოსავლეთით, როგორც აღვნიშნეთ მათ ანდერძით მიიღეს კარბი და გარეჯვარი 1348 წელს, თუმცა დაახლოებით საუკუნის შემდეგ მათი გავლენა მეჯუდის ხეობის სოფლებშიც გავრცელდა, რაც 1470 წლით დათარიღებული

გუჯარით დასტურდება, ეს არის შალვა ქვენიფნეველის მიერ ლარგვისის მონასტრისათვის ბოძებული სიგელი. დოკუმენტში ვკითხულობთ: "...აღვაშენენ სოფელნი: მეჯუდის ხევს სოფელი ახალუბანი ასეთსა ადგილსა, რომე ადამითგან იქ კაცი არ სახლებულიყო, შემოუკრიბნენ მამულნი და უჩინე მზღვარი ყოვლისა კაცისაგან უსარჩლეელი; აღვაშენე ზუარი და გაუჩინენ სავენახენი. აღვაშენე სოფელი ივრეთი, რომელ მურვანის ჟამსა უკანით კაცი არ სახლებულიყო. აგრეთვე ქსანზედა სოფელი ჰერედა ოხერი აღვაშენე და ზუარი ქურთა და სხუა...." (თაყაიშვილი, 1910: 557-561). დოკუმენტს თუ დავუკვირდებით, ჩანს, რომ მეჯუდის ხეობა საკმაოდ აუთვისებელი იყო. შალვას აუშენებია ახალი სოფელი ახალუბანი, სადაც არასოდეს არავის ეცხოვრა, გარდა ამისა მას აღუდგენია სოფელი ივრეთი(მისი ზუსტი ლოკალიზაცია ვერ ხერხდება), რომელიც მურვან ყრუს შემოსევის შემდეგ დაუსახლებელი იყო. მეჯუდის ხეობაში ლარგვისის მონასტრისთვის შალვა ქვენიფნეველს ვენახებიც გაუშენებია. როგორც ჩანს, შალვა ქვენიფნეველის მამულის გაფართოება მეჯუდის ხეობის და მის გვერდით ზოლში არსებული პატარა ლიახვის ხეობის მიმართულებით მხოლოდ ახალუბნის აშენებით არ შემოიფარგლა, ქსნის ერისთავები იკორთასაც დაუფლნენ და ქართლში განთქმულ ტაძარს საერისთავოს აღმოსავლეთ მხარეს არსებულ სოფლებში მამულები შეწირეს, მათ შორის სოფელ ფლავში. თ. ჟორდანიას მიერ იკორთის ტყავის ზატიკზე ამოკითხული 1446 წლის წარწერის თანახმად შალვა ქვენიფნეველს იკორთის მონასტერი შეუმკია და მამულები უბოძებია. "სახელითა ღ_თისათა...მიქაელ და გაბრიელისითა: აღმძრა მე სიყუარულმან სამსახურებელმან ტაძრისა თქუენისამან, წ-ნო მთავარანგელოზნო მიქაელ და გაბრიელ, მე ყოველთა კაცთაგან უნარჩევსმან ცოდვილმან, ერისთავმან ძემან ქვენიფნეველისამან შალვა, რათამცა შევსწირეთ სოფელი მანვაზეთი და საცხენეთი და ერთი გლეხი ფლავს ერთითა ვენაჲითა, სასახლითა და სამის დღის საჲნავითა და დავაწერინ(ენ) წ-ნი ესე ზატიკნი ყოვლითურთ სრულნი და უნაკლულონი და და ერთი დავითი, ორი თუე: ფ/ზრვლი და მარტი: რათა გვხსნას საუკუნეა სატანჯველთაგან და ღირს გუყვნეს...ამას გარეთ სამი ლიტრა ცჲლი ფლავს, ვანთით(ვანთაით?) მოიღებდენ ჩე_ა ალაჰსა შ_ა." (ჟორდანია, 1897: 358). სიგელში მოხსენიებული მანვაზეთის მდებარეობა ვერ დავადგინეთ, რაც შეეხება ფლავს, იგი სწორედ იმ ტერიტორიაზეა, რომელიც ისტორიულ გვერდისძირს ემიჯნებოდა. შალვა ქვენიფნეველის საკუთრებაში ყოფილა ასევე პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფელი საცხენეთი, რომელიც წყაროებში თავდაპირველად საცხუმეთის სახელით გვხვდება და ის პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელის აღმნიშვნელი სახელი იყო. (სოსიაშვილი, 2022: 8). თ. ჟორდანიას მიერ მიკვლეულ იკორთის ტყავის ზატიკზე სხვა მინაწერებიც არის, მათ შორის ერთი 1608 წლით დათარიღებული მხედრული მინაწერი, საიდანაც ჩანს, რომ ქსნის ერისთავმა ერასტიმ და პატრონმა ლარგველმა იკორთას ყმები ოლაძე ჩიტუნა და აბოძე ნადირა შეწირეს (ჟორდანია, 1897: 23-24). აქვეა ასევე ნუსხა-ხუცურით შესრულებული 1615 წლით დათარიღებული მინაწერი, საიდანაც ჩანს, რომ ქსნის ერისთავებმა იესემ და შანშემ იკორთის წინამძღვარს არცველების მიერ გამოსაღები გადასახადი უბოძეს, მათ შორის "ექუსი კოდი პური და ექუსი კოდი ქერი და ერთის წლის საკლავი" (ჟორდანია, 1897: 23-24).

თანდათან ქსნის ერისთავებმა გვერდისძირში მყარად მოიკიდეს ფეხი. ჯ. გვასალიას განმარტებით გვერდისძირი პატარა ლიახვს და მეჯუდას შუა წელს შორის არსებულ

ტერიტორიას ეწოდებოდა (გვასალია, 1983: 25). ვახუშტი ბატონიშვილის აღწერით: "ამ მთის (იგულისხმება ორბოძალის მთა, რომელიც პატარა ლიახვის ხეობას მარცხენა სანაპიროზე გასდევდა-გ.ს.) სამხრით კერძს, ჯარიაშენიდან ვანათამდე, უწოდებენ გუერდის-ძირს, და არს ადგილი ესე ვენახოვანი, ხილიანი, მოსავლიანი, ბრინჯ-ბამბას გარდა ყოველნი სცენდების ნაყოფიერად, ვითარცა დავსწერეთ ქართლისასა,/არამედ ღვინო აქაური თხელი და მოჟავო, გარნა საამო სასმელად" (ბატონიშვილი, 1973: 362). გვერდისძირის ერთ ნაწილს, პატარა ლიახვის ხეობის მარცხენა ნაპირზე არსებულ ადგილს, XI საუკუნის დასაწყისში, მეღქისედეკ კათალიკოსის მიერ სვეტიცხოვლისადმი ბოძებულ სიგელში "კურბითი" ეწოდებოდა და ის შამბიეთის მთის აღმოსავლეთ ფერდობზე არსებულ რამდენიმე სოფელს აერთიანებდა. მოგვიანებით "კურბითი" დავიწროვდა და ეს სახელი მხოლოდ ერთ სოფელს შერჩა (ბერძენიშვილი, 1967: 283). ვახუშტის დროს კულბითი, მხოლოდ ორბოძალის აღმოსავლეთ კალთაზე არსებულ სოფელს ერქვა. ქსნის ერისთავთა ლტოლვა საერისთავოს აღმოსავლეთით და გვერდისძირის, თუ პატარა ლიახვის ხეობაში არსებული სოფლების ხელში ჩაგდებათ სამფლობელოს გაფართოვების სურვილი შემთხვევითი არ იყო. ე. თაყაიშვილის მოსაზრებით, ქსნის ხეობაში ერისთავთა რამდენიმე შტო არსებობდა, მათ შორის ლარგველების, ქვემო იფნეველის და ვირშელეების (თაყაიშვილი, 1865: 77-80). სინამდვილესთან უფრო ახლოს იქნება, თუ ვიტყვით, რომ ზემოთ დასახელებული ვირშელი, ლარგველი და ქვენიფნეველი ქსნის საერისთავოს ფორმირებამდე ხევისუფლები იყვნენ, სწორედ მათ დაპირისპირებაში იმარჯვეს ცხრამდისხეველებმა და ქსნის საერისთავოს დაუდეს სათავე, ხოლო ზოგიერთი ხევისუფალი, მათ შორის ვირშელები ამ ბრძოლას შეეწირნენ. ვირშელების სახლი ამოვარდა. ადგილთან დაკავშირებული სახელი ვირშელი, ასევე ქვენიფნეველი და ლარგველი საკუთარ სახელებად იქცნენ ერისთავთა საგვარეულოში, რასაც "მეფლი ერისთავთა"-ც ცხადყოფს. ასეთი შემთხვევები ქართული ონომასტიკონში სხვაც არაერთი გვხვდება (სოსიაშვილი, 2021: 55). ქსნის ერისთავები საერისთავოს აღმოსავლეთ მხარეს არსებული ვირშელთა მამულების დაუფლებას ესწრაფვოდნენ. ვირშას მთავარანგელოზის ტაძარი და სოფელი ვირშა XV საუკუნის არაერთ დოკუმენტში იხსენიება (სოსიაშვილი, 2022: 46). 1431 წლით დათარიღებულ ალექსანდრე I-ის სიგელში ვკითხულობთ: "ამა ვირშისა სახლისა ულუფა ძუელითგანვე ჩუენთა მომავალთა მეფეთაგან ამოუკუეთილი და გამოუებულ არის." აქ დიდი ალბათობით ვირშელთა ამოვარდილ სახლზე უნდა იყოს საუბარი. მათი საგვარეულო სალოცავი უნდა ყოფილიყო ზემოთ ნახსენები ვირშის მთავარანგელოზების მიქაელის და გაბრიელის სახელობის ტაძარი (ჟორდანიას, 1897: 272). სავარაუდოდ, ვირშელთა მფლობელობაში შედიოდა გვერდისძირიც, რომელიც მოგვიანებით ქსნის ერისთავებად ქცეულმა ქვენიფნეველებმა დაისაკუთრეს. გვერდისძირის სოფლებს გვიანფეოდალურ პერიოდში ქსნის ერისთავები ფლობდნენ. 1771 წლით თარიღდება დავით ქსნის ერისთავის მიერ ერეკლე II-ის სახელზე შედგენილი არზა, ქსნის ერისთავი ქართლ-კახეთის მეფეს საგადასახადო შეღავათს სთხოვდა, მათ შორის გვერდისძირის სოფლებზე. დოკუმენტში ვკითხულობთ: 'და ერთიც ეს მოგხსენდესთ: ღმერთმა ისე თქვენს ორგულს გაუჭიროს საქმე; რამაზ ხმალაძე მოკლეს და საქონელიც ასე დაეკარგა იმასაცა და იმის განაყოფსაცა, რომ აღარა მორჩომიათ რა. სრესელებმაც ასე დაკარგეს, რომ არაფერი არა შერჩომიათ რა არცერთს განაყოფსა; არცევი აიყარა და საქონელი დაკარგეს; ვინც იკორთას იდგა, საქონელი იმათაც დაკარგეს; ფურცელაძესაც დაეკარგა საქონელი; კულბითელთაც დაეკარგათ საქონელი და ამას გარდა

ფურცელაძე, ზარდიაშვილი, ქსუისი, კულბითი და ნახევარი დიციც ასე დასეტყვა, რომ აღარაფერი მოსვლიათ რა ...ჩემი მოხსენება და სავედრებელი ეს არის რომ: ჩემი მოხელეები წამოაყენონ თქვენმა მოხელეებმა, დააფიცონ და ვისაც ხარჯის მიცემა შეძლოს, მოგახსენონ და სამ-სამი კოდი გამოართვათ..." (ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. VIII: 786). დოკუმენტში გვერდისძირის ტერიტორია ასეა განმარტებული: "როგორც იმ გვერდისძირის კაცს საქმე უჭირდეს მეჯვრისხევიდან მოკიდებული იმას ზეით სულა და ნამეტნავად წლეულობითა. "იმას ზეით"-ში იგულისხმებოდა ქსნის ერისთავთა საკუთრებაში არსებული სოფლები ორბოძალის მთის აღმოსავლეთ კალთაზე. დ. გვრიტიშვილის მიერ წარმოდგენილი მონაცემების მიხედვით, გვერდისძირში ქსნის ერისთავებს ეკუთვნოდათ შემდეგი სოფლები: აძვი, ქვეში, დუდეთი, ქიწნისი, მარანა, ფლავი, ფლავისმანი, არცევი, შატათ გორი, იკორთა, ორტევი, მერე, ლაფაჩი, სნეკვი, კეხვი (გვრიტიშვილი, 1955: 82). თუმცა, ამ ჩამონათვალში ისეთი სოფლებიც არიან დასახელებულნი, რომლებიც ტერიტორიულად გვერდისძირში არ მდებარეობენ. მაგ. მარანა, კეხვი. როგორც ჩანს, დ. გვრიტიშვილმა ქსნის ერისთავთა საკუთრებაში არსებული გვერდისძირის სოფლები იმ დოკუმენტიდან ამოიწერა, რომელიც ქსნის ერისთავთა სახლის წარმომადგენლების, გიორგი ყულარადასის და დავით ერისთავის დავას ეხება. დოკუმენტი 1771 წლით თარიღდება. გიორგი ყულარადასი წერს: "...ამ გზით შევერთდით, რომ ლიახვი, ფურცელაძის სახელო რაც არის მე მეჭიროს: ოსი და ქართველი, გაღმა და გამოღმა; ხადურის ედიშერის ალაგს გარდა და ედიშერის გარდა, იმის ზეით-თავექნოდმდის; გაღმა და გამოღმა ლიახვი; ფოტრისა რაც ჩვენი სახასო არის; გვიდისი, რაც ჩვენი სახასო არის, საყდრის ყმებს გარდა; დვალურა სულ მთლივ; ვაკეში მარანა, აზნაური და გლეხი სულ მთელივ. ქრცხინვალს გრიგოლა და პაპისაშვილები, ამათში რაც ან მათი გამოსავალი იქნება: ბეგარა, ან საჩუქარი, ან დაჭერა და დანარბევი ან საიასაულო, ან რაც ფერი, ყველა ჩემი იყოს. თქვენ იქიდან არა მიირთვათრა და არც ხელი გვექონდესთ, ყველა მე დამნებდეს; ამას გარდა სათემოს გამოსავლის მესამედი, აგრეთვე სარუისა, აგრევე სახასოებისა. რომელთაც სახასოს ხოდაბუნების ხვნა ჰსძესთ, ქიწნისისა და კარალეთის პურისა და კულუხის გამოსავლის მესამედი, აგრევე, რაც ვაკის კულუხის მესამედი/ა/. დუდეთის ზვარი რუს ზეით ჩემი იყოს საკუთრად და რუს ქვეით თქვენი. ღთმან თუ ინებოს და ქვეყნის მშვიდობით ატენს ზვარი გაკეთდეს, იმ მზვრისა და უფლისციხის გამოსავლის მესამედი რაც ედვასთ, ესენი თქვენის მოხელისაგან ჩემს მოხელეს მიეცემოდეს. ამას გარდა, ქიწნის/ს/ა და კარალეთში რაც დასარბევადა და წასართმევათა მე ხელი არა მქონდესრა და სახელმწიფო სამსახური, რომელიც გვებძანოს და ჩემს კაცს შემოხვდეს, რაც საერისთოს კაცსა დაეწერებოდეს იმათს ტოლს კაცს, ისე ჩემ კაცს დავაწერდეთ სამართლიანის საქმითა, ოსს გარდა, ქართველსა. ამაებს გარდა რაც საერთო იყოს: ან ქსანი, ან მეჯუდა, ან ვაკიანი, გვერდისძირი, ან ოსი, ან ქართველი,-ყველა თქვენ გეჭიროსთ აზნაური შვილი თუ გლეხი. მე და ჩემმა შვილებმა არც დავიჭიროთ, არც დავარბიოთ და არც ავიკლოთ და არცარა საქმე გვექონდეს იმათთან სიყვარულისა და ერთობის მეტი" (გვრიტიშვილი, 1955: 82).

დოკუმენტი საკმაოდ დიდი ტექსტია და მისი მთლიანად წარმოდგენა საჭიროდ მივიჩნიეთ, რადგან XVIII საუკუნის II ნახევარში პატარა ლიახვის ხეობასა და გვერდისძირის სოფლებში ქსნის ერისთავთა საკუთრებაში არსებული მამულები უფრო ცხადად დაგვეჩვენა. როგორც ირკვევა, ქსნის ერისთავები ამ დროისთვის ფლობდნენ პატარა ლიახვის გაღმა და

გამოდმა არსებულ სოფლებს. მამულები ჰქონდათ პატარა ლიახვის ერთ-ერთი შენაკადის ფოტნისას ხევში. ერისთავებს ეკუთვნოდათ პატარა ლიახვის ხეობის სათავეში არსებული გუდისი და დვალურა. მათ მფლობელობაში იყო ქსნის ხეობა, მეჯუდის ხეობა, გვერდისძირის და ვაკის სოფლები, მათ შორის მარანა, ასევე ქიწნისი და კარალეთი. ქსნის ერისთავებს ორი კომლი ყმა ჰყოლიათ ცხინვალში და ზვარს ფლობდნენ დუდეთში (სავარაუდოდ ეს უნდა იყოს დოდოთი, იგი მდებარეობდა ცხინვალის დასავლეთით ტბეთთან ახლოს. ვახუშტის ბატონიშვილის ცნობით: "ტბეთს ზეით არს ნაციხარი. ამას ზეით ითხრების ქვა დუდეთს. ამ ქვით ბურვენ ეკლესიებტა, სიბრტყისა და სიმსუბუქისათვის") (ბატონიშვილი, 1973: 372). საინტერესოა, რომ ზემოთ წარმოდგენილ დოკუმენტში ნახსენები ისტორიულ-გეოგრაფიული სახელწოდებები გვხვდება 1772 წლის 28 აგვისტოთი დათარიღებული ერეკლე II-ის მიერ ზემო ქართლის სადროშოში ლეკთა წინააღმდეგ მდევართა განწესების ინსტრუქციაში: "ქ. ბელოთიდან მოკიდებული საცხენისი, დიდი ვანათი, არბო, ქორდი, დიცი, და პატარა ლიახვის გამოდმართი, გვერდისძირი და ვაკე, გორიდან ბერშოეთამდის, რაც ამათ შუა სოფლებია. ერთ სამდევროდ უნდა იყვნენ შეპირებულნი" (გვრიტიშვილი, 1955: 297). გვიანფეოდალურ პერიოდში პატარა ლიახვის ხეობის და გვერდისძირის სოფლები რომ ქსნის ერისთავთა საკუთრებას წარმოადგენდა 1774 წლის ერთი დოკუმენტიდანაც ჩანს. ზემოთ ნახსენები ქსნის ერისთავის დავითის გარდაცვალების შემდეგ გიორგი ყულარაღასი და დავითის შვილები გაიყარნენ. ერეკლე II-ემ იმ მიზეზით, რომ გიორგი ყულარაღასს დავითის მცირეწლოვანი შვილები არ დაეჩაგრა, მათზე გარკვეული მეთვალყურეობა დააწესა. ქართლ-კახეთის მეფემ ტეტია გარსევანიშვილს საერისთავის ყმების აღწერა დაავალა, რომ ყულარაღასს დავითის შვილებისთვის ქონება არ წაერთმია: "ჩვენი ბძანება არის ვინცა ვინ როსტომ ერისთავისშვილის წილი აზნაურშილნი, მოხელენი, ქართველნი, თუ ოსნი ხართ ქსანზე, გვერდისძირზე, თუ ლიახზე, მერე როსტომ, მისი ძმები და ბიძაშვილები რადგან წვრილები და ობლები არიან, ამათ ღთის გარდა სხვა მომლელი არა ვინ ჰყავთ" (გვრიტიშვილი, 1955: 73).

ქსნის საერისთავო ჩრდილო-დასავლეთით ფავლენიშვილთა მამულებს ემიჯნებოდა, აქედან გზა გადადიოდა ცხინვალში. დ. გვრიტიშვილის განმარტებით, ახალგორიდან გზა გადმოდიოდა მეჯვრისხევიში (ახალგორი-იკოთი-ყანჩავეთი-ქოლოთ-ქვიტკირის ხეობა-ისროლის ხეობა-მეჯვრისხევი). ხოლო მეჯვრისხევიდან გვერდისძირის, შემდეგ კი ფავლენიშვილთა მამულის გავლით შესაძლებელი იყო ცხინვალში ჩასვლა. პატარა ლიახვის "გამოდმართში" ორბოძალის მთის აღმოსავლეთ მხარეს, გვერდისძირის მომიჯნავე სოფლები იგულისმება, ხოლო გადმართში სავარაუდოდ ერედვი და დიცის სამხრეთ-დასავლეთით არსებული ტერიტორია, რომელსაც მოსდევდა "ვაკე", რომელიც სამხრეთით გორის სანახებს ემიჯნებოდა, აღმოსავლეთით კი გვერდისძირს. სწორედ აქ შედიოდა მარანა, ქიწნისი, კარალეთი, სადაც ზემოთ წარმოდგენილი საბუთის მიხედვით თავისი მამულები ჰქონდათ ქსნის ერისთავებს. მათ საერისთავოს ტერიტორიაზე თავისი მოურავები ჰყავდათ, მათ შორის: მეჯუდის, მეჯვრისხევის, გვერდისძირის, პატარა ლიახვის და სხვ. (გვრიტიშვილი, 1955: 276). როგორც მივუთითებდით, ქვენიფნეველთა უფლებები მეჯუდის ხეობაში დოკუმენტური წყაროებით XV საუკუნის 70-იან წლებში დასტურდება, როცა შალვა ქვენიფნეველმა მეჯუდის ხევში სოფელი ახალუბანი ააშენა. თუმცა მეჯუდის ხეობის გარკვეულ ნაწილზე ცხრამძისხევის ხევისუფლების გავლენა, გაცილებით ადრე, X საუკუნეში დასტურდება. ამას

ადასტურებს მეჯუდის ხეობაში ნაპოვნი თექვსმეტსტრიქონიანი წარწერა, რომელიც ჯერ კიდევ 1925 წელს გამოქვეყნდა (საისტორიო მოამბე, 1925: 151). წარწერაში ვკითხულობთ: "სახ[ელით]ა ღმრთისაითა ესე ხელი [ჩუენ] რამინ და გიორგი დავეწერეთ ოდეს [კოსტა]ნტი ქართლისა გამგებელი იყო, ჩუენ ცხრაზმის ხევის ხევისუფლად [ვ]იყვენით, მას ჟამსა ავაგეთ წისქოვლნი და ზემოთ სახლი ერთი სამსახოვრი, ჰვიდავს ც კაცი, ქე ა ცისკარ ამინ. ესე ხელი მე გიორგი დავეწრე. ქრისტე გამგებელო ორთავე ცხორებათაო, დაწესესოლი ფარაისი წიაღთა აბრაჰამისთა მიეც განსოენეაო ამ[ენ]" (ბაქრაძე, 1956: 6).

X საუკუნის ქართლში ძალზე საინტერესო პოლიტიკური სურათი შეიქმნა. 906-914 წლებით დათარიღებული ერედვის წარწერის თანახმად ქართლს X საუკუნის დასაწყისში დიდგვაროვანი ტბელები განაგებდნენ, მათგან ივანე ტბელი მითითებულ წარწერაში ქართლის უფლად იხსენიება. ივანე ტბელი ერედვის წარწერაშივე მოხსენიებულ კონსტანტინე აფხაზთა მეფის მოკავშირე იყო, თუმცა კონსტანტინეს გარდაცვალების შემდეგ ტბელების დამოკიდებულება აფხაზთა მეფეებისადმი მკვეთრად შეიცვალა. ისინი გიორგი აფხაზთა მეფეს განუდგნენ და ადარნასე ქართველთა მეფეს დაუჭირეს მხარი, თუმცა ადარნასეს გარდაცვალების შემდეგ ტბელებმა მფარველი დაკარგეს. ქართლის გამგებლობა გიორგი აფხაზთა მეფემ თავის ძეს კონსტანტინეს ჩააბარა, რომელიც მამას მალე განუდგა. დიდგვაროვანმა ტბელებმა და ქართლის წარჩინებული საგვარეულოების ნაწილმა განდგომილ უფლისწულს დაუჭირეს მხარი. მალე კონსტანტინე გიორგის ძე დამარცხდა და ტბელებმა საბოლოოდ დაკარგეს ქართლში "უფლობის" დაბრუნების იმედი. რაკი ივანე ტბელი ქართლის უფალი იყო, სავარაუდოდ მისი გავლენა ვრცელდებოდა მეჯუდის ხეობაზეც და მერმინდელ გვერდისძირზეც. მას შემდეგ რაც მათ გიორგი აფხაზთა მეფესთან ურთიერთობა დაეძაბათ და ქართლის უფლობა დაკარგეს, ტბელთა საფეოდალოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, კერძოდ, მეჯუდის ხეობაში თავიანთი გავლენა გაავრცელეს ცხრაზმის ხევის ხევისუფლებმა, რასაც ზემოთ წარმოდგენილი წარწერაც ცხადყოფს. წარწერის შექმნის დროს ქართლის გამგებელი კონსტანტინე იყო. რომელიც წარწერის შექმნიდან მალე განუდგა მამას და გიორგი აფხაზთა მეფემ ქართლი ყანჩაელებს გადასცა. მეჯუდის ხეობაში, ბიეთის ტაძრის X საუკუნის სამშენებლო წარწერაში იხსენიება "იოანე ერისთავთ-ერისთავი ძე ბაკურ ყანჩაელისა, უფალი და პატრონი" (ლაპიდარული წარწერები, I: 192). ყანჩაელების დაწინაურების შემდეგ ქსნის ხეობაში(ასევე მეჯუდის ხეობაშიც) ცხრაზმის ხეველი ხევისუფლების უფლებები შეიზღუდებოდა. X საუკუნის ბოლოს ყანჩაელთა საგვარეულომაც დაკარგა პირველობა ქართლში და ასპარეზზე აბაზასძეთა გვარი დაწინაურდა. წყაროებიდან არ არის ცნობილი ზუსტად სად იყო აბაზასძეთა მამული. როგორც ზემოთ მივითითებდით, "ძეგლი ერისთავთაში" არსებული ცნობის მიხედვით შალვა ქვენიფნეველს XIV საუკუნის დასაწყისში ვახტანგ III-მ ერთგულებისთვის მამულები გადასცა, მათ შორის ყანჩაეთი(ყანჩაელთა გვარი როგორც ჩანს, იმ დროსთვის უკვე სოციალური სტატუსის გარეშე) და "აბაზასძეთა მამული". როგორც ჯ. გვასალია მიუთითებს: "ყანჩაეთი და აბაზასძეთა მამული ქსნის ხეობის შუა წელზეა" (გვასალია. 1983: 68).

თუმცა რა ამლევდა მკვლევარს ამის თქმის საფუძველს, უცნობია. აბაზასძეთა საგვარეულოს წარმომავლობის შესახებ საინტერესო ცნობებს შეიცავს ტბელთა საფეოდალოში არსებული ბორცვისჯვრის ტაძრის ერთ-ერთი წარწერა. ტბეთის ეკლესიის აღმოსავლეთის

ფასადის მარცხენა პატარა სარკმლის ზემოთ, ჩუქურთმებში, ასევე ჩუქურთმების ზემოთ დატანილი იყო აბაზას და მისი ძეგლის მოსახსენებელი ასომთავრული წარწერა, რომელიც ნ. შოშიაშვილმა გამოაქვეყნა: "ჯ(უ)რო ბ(ო)ეც(ვე) საო ა(დი)დე აბ(ა)ზი და ძ(ე)ნი მ(ი)სნი: ივ(ა)ნე, ქ(ო)ბუ(ლ)ი" (ლაპიდარული წარწერები, I: 182). ნ. შოშიაშვილის აზრით, წარწერაში, რომელიც სავარაუდოდ X საუკუნის შუა წლებით, ან მეორე ნახევრით შეიძლება დათარიღდეს მოხსენიებული აბაზა და მისი ძეგლი, შესაძლებელია ყოფილიყო ტბელების მომდევნო თაობა, მათი განშტოება, ან მათი შემცვლელი ფეოდალური საგვარეულო (ლაპიდარული წარწერები, I: 179). სრულიად შესაძლებელია, რომ ტბელთა ფეოდალური სახლის რეგრესის შემდეგ, ქართლში აბაზასძეთა საგვარეულო დაწინაურდა, რომელიც ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობით ერთ-ერთი ძველი საგვარეულო იყო: "ხოლო გუარნი მთავართა მათ ძუელთანი ესენი არიან: ქობულისძე, დონაური, არელმანელი, ბაღუში, რომელი იყო ლიპარიტისძე, მარუშისძე...აბაზაძე" (ყაუხჩიშვილი, 1955: 27-28). ვახუშტი ბატონიშვილი აბაზასძეებს თავის თანამედროვე აზნაურთა შორის იხსენიებს: "ხოლო აზნაურნი მრავალნი არიან, სიგრძისათს დავიდუმეთ, ვიეთნი ძუელის გუარისანი, ვითარცა აბაზაძე, კორინთელ, მახატელი, არლუთაშვილი, გოგიბაშვილი, ნასიძე, ღაზნელი" (ყაუხჩიშვილი, 1955: 35). ამ საგვარეულომ განსაკუთრებულ სიძლიერეს ბაგრატ IV-ის დროს მიაღწია. ივანე აბაზასძე ქართლის ერისთავი გახდა. "მატიანე ქართლისაი" ივანე აბაზასძეს ორ ეპიზოდში იხსენიებს. ივანე აბაზასძე მემატინანის ცნობით ბაგრატ IV-ის მოწინააღმდეგე განძის ამირა ფადლონის დამსჯელ ღონისძიებაში მონაწილეობდა: "და დიდი ფადლონ ავად იქცეოდა, და სწუნობდა ყოველთა მოთაულთა ამის სამეფოსათა. და ვიდრე ყრმადა იყო ბაგრატ. შეკრბეს ლაშქარნი ამის სამეფოსანი, იპირნეს ლიპარიტ და ივანე აბაზას-ძე; მოვიდა დიდი კვრიკე, რანთა და კახთა მეფე, დავით /სომეხ/თა მეფე, და ჯაფარ ამირა ტფილელი, რამეთუ ესე ყოველნი პირობითა კვრიკესითა შეკრებულ იყვნეს ეკლესს ფადლონს ზედა; გაა/ქციეს ფადლონ და აუწევდეს ლაშქარი, აიღეს ავარი და განძი ურიცხ. ამიერითგან ვიდრე სიკუდილამდე შეჰავდა ფადლონ" (ყაუხჩიშვილი, 1955: 296). ივანე აბაზასძე ლიპარიტის ბანაკში მყოფი დიდგვარონი იყო, რომელსაც სავარაუდოდ, შიდა ქართლი ჰქონდა ჩაბარებული, მათ შორის, ჩვენი აზრით ტბელთა და ყანჩაელთა მამულებიც. ივანე აბაზასძემ ლიპარიტ ბაღვაშთან ერთან მონაწილეობა მიიღო ტფილელი ამირა ჯაფარის წინააღმდეგ ბრძოლაშიც, "მატიანე ქართლისაი" გვამცნოს: "და სიმცირესავე შინა ბაგრატ მეფისასა ლიპარიტ ლიპარიტის ძემან და ივანე აბაზას-ძემან, ქართლის ერისთავმან, მიხათუერდსა გამოიტყუეს ტფილელი ამირა ჯაფარ, და შეიპყრეს, და დიდი ხანი დაყვეს პატიმრობასა შინა, და წარუღეს ბირთვისი" (ყაუხჩიშვილი, 1955: 296).

ზემოთ მოყვანილ "მატიანე ქართლისაის" ცნობებს, ორივე ეპიზოდში ივანე აბაზასძის მონაწილეობას ადასტურებს ვახუშტი ბატონიშვილიც (ყაუხჩიშვილი, 1973: 145). აბაზასძეთა მამული XIV საუკუნის დასაწყისში, როგორც ზემოთ მივუთითებდით, ვახტანგ III-ემ შალვა ქვენიფნეველს გადასცა. ჩვენი აზრით, ქსნის ერისთავს აბაზასძეთა მამულის ის ნაწილი გადაეცა, რომელიც ქსნის ხეობაში ჰქონდათ, თუმცა ზუსტად ძნელია, ხეობის რა ნაწილზე ვრცელდებოდა აღნიშნული საგვარეულოს გავლენა. აღნიშნული მამულების ლოკალიზაცია წყაროთა სიმწირის გამო რთულდება. ჯ. გვასალია წერს: "XIV საუკუნის დასაწყისისათვის ქსნის ერისთავების საზღვარი ხეობის ბარის ზოლში ჯერ კიდევ არ ჩამოდიოდა და იქაური

სანახები აბაზასძეებს ეკუთვნოდათ" (გვასალია, 1983: 68-69). მკვლევარი დ. გვრიტიშვილის ნაშრომს იმოწმებს. სადაც იგივეს ვკითხულობთ: "აქ მოხსენებული აბაზასძეთა მამულის(იგულისხმება "მეგლი ერისთავთა" ზემოთ მოყვანილი ცნობა, რომლის მიხედვით ვახტანგ III-ემ შალვა ქვენიფნეველს სხვა მამულებთან ერთად აბაზასძეთა მამულიც გადასცა-გ.ს.) მდებარეობის გამორკვევა ხერხდება თვით "მეგლში" დაცული ცნობების მიხედვით. ვახტანგის შემდეგ გიორგი რომ გამეფდა, "აბაზასძე ნავროზ წარვიდა სპარსეთად. მაშინ მეფემან უბრძანა შალვას მოდგომად ციხესა ლოწობნისასა. მაშინ შალვა მოადგა ლოწობანს და ჰბრძოდა სასტიკად ოთხ დღე და მეხუთესა დღესა აიღო იგი. "ლოწობანის ციხე, ანუ როგორც დღეს უწოდებენ ლორწომნის კლდე, მართლაც არის ქსნის ხეობაში. ამ ცნობას ჩვენთვის დიდი მნიშვნელობა აქვს. აქედან ჩანს, რომ ამ დროისათვის ქსნის ერისთავების სამხრეთის საზღვარი ქსნის ხეობის ბარის ზოლში ჯერ კიდევ არ ჩამოდიოდა და აქაური სანახები აბაზასძეებს ეკუთვნოდათ" (გვასალია, 1983: 69). როგორც ჯ. გვასალია, ისე დ. გვრიტიშვილი ნავროზ აბაზასძის განდგომას უკავშირებენ ლორწომნის ციხის აღებას შალვა ქვენიფნეველის მიერ. მამულებჩამორთმეულ აბაზასძეები, როგორც ჩანს ქსნის ხეობაში ლორწომნის ციხეს აკონტროლებდნენ, რომლის აღებას მეფის ერთგული შალვა ქვენიფნეველის პოზიციების განმტკიცების თვალსაზრისით დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ამის შემდეგ აბაზასძეებმა საბოლოოდ დაკარგეს ქართლში პირველობის პერსპექტივა. პოლიტიკურ ასპარეზზე ქვენიფნეველთა საგვარეულო დაწინაურდა, ისინი შიდა ქართლის მნიშვნელოვან ნაწილს აკონტროლებდნენ. XVII საუკუნეში ქსნის ერისთავებმა ღაზნელების გვარის ამოწყვეტის ხარჯზე ქსნის ხეობის აღმოსავლეთით ისროლისხევის მომიჯნავე ქოლოტ-ქვიტკირიც ჩაიგდეს ხელში. ვახუშტი ქოლოტ-ქვიტკირის შესახებ წერს: "კუალად ცხრაწყაროს სამხრით არს მთა, კსნიდამ ისროლისხევის მთამდე მდებარე, აღმოსავლიდამ დასავლეთად, თხემთა უტყეო, კალთათა ტყიანი. ამ მთას გაზდის სამხრით რეხულა, და არს აქა ციხე მცირე, და მას ციხეს ქუეით ქოლოტ-ქვიტკირი. ესეცა არს მთის ალაგთაებრ, ვიდრე ზახორამდე" (ბატონიშვილი, 1973: 361).

XVII საუკუნეში იესე ქსნის ერისთავმა და ანდუყაფარ ამილახვარმა ღაზნელთა გვარი ამოწყვიტეს და მათი მამულები გაინაწილეს. ქოლოტ-ქვიტკირი ქსნის ერისთავმა დაისაკუთრა: "ამ ჟამებთა მოიძწო ანდუყაფარ ამილახორმან კსნის ერისთავი, რამეთუ შესწამა შეპყრობისა თვისისა უწყება ღაზნელისა, დაესხა და მოსწყდნა იგი და განიყვეს მამული მისი, ქოლოტ-ქვიტკირი დაიპყრა კსნის ერისთავმან და ნეშტი ამილახორმან" (ბატონიშვილი, 1973: 434). როგორც ჩანს ღაზნელთა მამული ქოლოტ-ქვიტკირის გარდა სხვა ტერიტორიასაც მოიცავდა, გვერდისძირის აღმოსავლეთ მხარეს. იგი ქსნის ერისთავების მამულს ემიჯნებოდა და ამილახვრების შეთავაზება ღაზნელთა სახლის დარბევასთან დაკავშირებით მათ ჭკუაში დაუჯდათ, რადგან პატარა ლიახვის გაღმართი, გვერდისძირი და მისი აღმოსავლეთით ქსნის ხეობაში შეჭრილი ქოლოტ-ქვიტკირი მთლიანად ქსნის ერისთავების საკუთრება ხდებოდა. იოანე ბატონიშვილს თავის აღწერაში ქოლოტ-ქვიტკირის სოფლებზე, რომლებიც თავის დროზე სავარაუდოდ ღაზნელთა საკუთრებას წარმოადგენდა აღნიშნული აქვს: "ქ. ქსნის ნაწილი, რომელიც მეფის ძეს ბაგრატს თვს ეყოდა, სოფლები ქ. ქოლოთი, მოსახლენი ქ. ქვიტკირი, მოსახლენი ქ. ოსის სოფელი, მოსახლენი ქ. ისროლის ხევის სოფლები; ქ. ბიყარი, მოსახლენი ქ. მერე მოსახლენი ქ. აკანათური, მოსახლენი ქ. ამატური, მოსახლენი ქ. ტბა,

მოსახლენი ქ. ნაქალაქევი, მოსახლენი ქ. ბენდერი, მოსახლენი ქ. ბოდოხი, მოსახლენი ქ. ზემო მეჯვრისხევი, მოსახლენი ქ. საკორინთლო" (ბატონიშვილი, 1973: 37).

თუ დავუკვირდებით ამ ცნობას, დავინახავთ, რომ დაზნელების ყოფილ მამულში, რომელიც შემდეგ ქსნის ერისთავების საკუთრება გახდა შედიოდა სოფელი ქოლოთი, სოფელი ქიტკირი და "ოსის სოფელი". ისინი იოანე ბატონიშვილის ტექსტის დაწერის დროს ბაგრატ ბატონიშვილს ეკუთვნოდა, რადგან ქსნის საერისთავო იმ დროისთვის გაუქმებული იყო. დაზნელების მამულის დანარჩენი ნაწილი, ქოლოთ-ქვიტკირის გარდა ამილახვრებმა დაიქვემდებარეს. იოანე ბატონიშვილი ამ სოფლების შესახებ წერს: "ქ. ქართლის სოფლები, რომელიც საამილახვაროს მიეწერება სამეფო ამილახვრიანთი, საამილახვროს აზნაურთი და საეკვლესიო და ამოწყვეტილის დაზნელების მამულები არიან ესენი ქ. კასპი მოსახლე ქ. მთავარანგელოზი ქ. იგოეთი ქ. გერის (სქოლიოში მითითებულია მერის ხევი) ხევი ქ. ძეძვნარი ქ. კოდის წყარო ქ. ორჭოშანი ქ. ყურია ქ. უს[ს]ტყე ქ. მხურვალეთი, მონასტერი ქ. ქვემო მხურვალეთი, მოსახლე ქ. სამთავისი, საეფისკოპოსო, მოსახლე ქ. სხვილოსი ქ. ბენისი ქ. ახმაჯი ქ. მძორეთი ქ. ახალდაბა ქ. ბოლო მოსახლე // ქ. ჭალა მოსახლე ქ. ახალქალაქი ქ. ჯეჯკური ქ. ლეგმაშენი ქ. რეხა ქ. აბრევი ქ. ტბეთი ქ. ცხინურისი ქ. ლოლოვანი ქ. წირი ქ. წუბენი ქ. წოლდი ქ. ზახორი ქ. ხანდოეთი ქ. არმაზი ქ. ნადარბაზევი." (ბატონიშვილი, 1973: 39).

ჩამოთვლილი სოფლებიდან ზოგიერთი, როგორც აღვნიშნეთ, დაზნელების საკუთრებას წარმოადგენდა, თუმცა იოანე ბატონიშვილს ამის შესახებ კონტრეტულად არაფერი უწერია. XVIII საუკუნის ბოლოს მოსახლეობის აღწერათა მასალებზე დაყრდნობით როგორც დ. გვრიტიშვილმა გამოიკვლია ქსნის ერისთავებს ეკუთვნოდათ სოფლები: ქსნის ხეობაში; ცხრამძის ხეობაში; ქარჩოხის ხეობაში; ჟამურის ხეობაში; ჭურთის ხეობაში; ალევის ხეობაში; საფერშეთის ხეობაში; ქოლოთ-ქვიტკირის ხეობაში; ლეხურის ისროლის და მეჯუდის ხეობაში; გვერდისძირში; პატარა ლიახვის ხეობაში. თუმცა დ. გვრიტიშვილისეულ მიერ მითითებულსაერისთავოს სოფლებში რიგი უზუსტობებიც არის. მაგ. კეხვი(დიდი ლიახვის ხეობა) მიწერილია გვერდისძირზე; ავნევი(ფრონეს ხეობა) პატარა ლიახვის ხეობაზე; დიცი, კულბითი და ქსუისი(პატარა ლიახვის ხეობა) ლეხურის, ისროლის და მეჯუდის ხეობაზე და სხვ. (გვრიტიშვილი, 1955: 81-82-83). მკვლევრის მიერ გამოვლენილი მონაცემებით ქსნის ერისთავებს ეკუთვნოდათ 240 სოფელი(დაახლ. 15 106 მოსახლე) (გვრიტიშვილი, 1955: 84). XVIII საუკუნის II ნახევარში, დავით ქსნის ერისთავის დროს (1753-1774 წ.წ.) ქსნის ერისთავების სამფლობელოში შედიოდა: ქსნის, ალევის საფერშეთის, ჭურთის, ცხრამძის, ქარჩოხის, ჟამურის ხეობები (გვრიტიშვილი, 1955: 70). ქსნის ერისთავები ფლობდნენ დიდი ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებულ მადრან დვალეთს (გვასალია, 1983: 69). ქსნის ერისთავებს ექვემდებარებოდა ლეხურის ხეობის დიდი ნაწილი, ქოლოთ-ქვიტკირი, ისროლის ხევი, მეჯუდის, წრომის და პატარა ლიახვის ხეობები, ასევე გვერდისძირი (გვრიტიშვილი, 1955: 70). ქსნის საერისთავოს აღმოსავლეთით არაგვის საერისთავო ესაზღვრებოდა. დ. გვრიტიშვილის დაკვირვებით სასაზღვრო ხაზი იწყებოდა ლომისის მთიდან და სამხრეთისკენ გრძელდებოდა. აღნიშნული ზოლი გასდებდა ქარჩოხის მთებს, ცხრამძა-დადიანეთის მთებს, ცხავატის სანახებს, საფერშეთის სანახებს, ალევის მთებს, სამებისა და ლორწომნის მთებს, შემდეგ ჯვარისუბნისა და დელკან-ჭონჭოხის სანახებს,

სოფელ სარბიელს, სოფელ ნაგომევს და მჭადიჯვრის სანახებს (მჭადიჯვარი ქსნის ერისთავებს ეკუთვნოდათ), ილტოზას და ოძისს. (გვრიტიშვილი, 1955: 71).

სამხრეთით ქსნის საერისთავო სამუხრანბატონოს ესაზღვრებოდა. სამუხრანბატონოს ტერიტორია ოძისამდე იყო, ხოლო ოძისის "ჩრდილოთ კერძი ქსნის ხევისა" (ბატონიშვილი, 1973: 63). საერისთავოს სამხრეთ-დასავლეთით საამილახვრო ესაზღვრებოდა, ამ ორი სათავადოს მიჯნა ცხვილოსის მთა იყო. სამხრეთ-დასავლეთი სასაზღვრო ზოლი მიემართებოდა თეზიდან ჩრდილო-დასავლეთის მიმართულებით, მოსდევდა ლამისყანა, ახმაჯი, ბოლო, ერედა, ყანჩავეთი, ზახორი, რეხა, მეჯვრისხევი, ახალუბანი, ფლავისმანი, კარალეთი, ტყვიავი. ქსნის საერისთავოს დასავლეთის საზღვარი მიემართებოდა ტყვიავიდან პატარა ლიახვის ხეობისკენ და ფავლენიშვილების მამულებამდე მიდიოდა. როგორც დ. გვრიტიშვილი განმარტავს "სავახტანგომდე" (გვრიტიშვილი, 1955: 71). მკვლევარი გულისხმობს პატარა ლიახვის ხეობის ხეობის ზემო წელზე არსებულ სოფლებს, თუმცა ქსნის ერისთავებს პატარა ლიახვის ხეობის ქვემო წელზე არსებულ სოფლებშიც ჰყავდათ ყმები (სოსიაშვილი, 2022: 223). 1777 წელს ერეკლე II-ეს ქსნის ერისთავის გიორგი ყულარადასის მამულები თავის ვაჟებს გადასცა (ბატონიშვილი, 1906: 15). იესე ბარათაშვილი წერს: „ქორონიკონს 466 (1778 წ.) იანვარს 17 ქალაქით წაბმანდა ბატონი ქსანზე; მუხრანს რომ მივედით, იქ დარბაისელთ უბმანა: --თქვენც იცით, ნადირშამ მამაჩემს უბოძა ქსანი და მოვედით და ხელშით დავიჭირეთ. მრავალჯერ შემოგვეგებნენ ქსნისხეველნი და ვაჯობეთ, მერმე თავეთი ბატონი ითხოვეს, ხორასნიდამ მოვაყვანინეთ და დიდი მინათი დაგვდვა მძლავრმა ხელმწიფემ, მერმე შანშეც უკუმიდგა და ზურაბაც და ახლა ხომ გიორგიმ დაბეჭდა. მართალია, როსტომს და მამას //იმისას არა დაუშავებია რა, მაგრამ მე ვეღარავის ვენდო//ბი ქსანზე, ლიახვზე, აღარავის შეუშვებო და რაც იქ კაცი ერგება როსტომს, ვაკესა და გვერდის ძირს მივსცემო. აზნაურშილებში აიყვანა „ახატელი და ზარდიაშვილი, ფურცელამე, ჩერქეზაშვილი; უთნელიშვილებში მარტო სახლთუხუცესი გიორგი და ფიცხელაურები მთლად და მას,--როსტომს მისცა ქსუისი, პაკუთი, ტყვიავი, მარანა, კარალეთი, რეხა, მეჯვრისხევი, ახალუბანი და საქათვორი და სათემოები: კუმისი და ნავთლული. გორს, ცხინვალს რაც ან გიორგის წილი იყო, ან როსტომისა, ყველა როსტომს მისცა, აზნანდა ახალგორს, ქართველთ, ოვსთაც ესევე უბმანა. გიორგი ბატონისშვილი ქსანზე დაუტევა, იულონ ლიახვზე გაისტუმრა და წაბმანდა ტფილისს იანვარს 26“ (იოსელიანი, 1955:47-48). როგორც ამ დოკუმენტიდან ირკვევა, ერეკლე II-ემ ქსნის ერისთავებს დასჯის შემდეგ მამულები ჩამოართვა, თუმცა ერისთავთა სახლის წარმომადგენელს როსტომს, რაკი მეფის წინაშე არანაირი დანაშაული არ ჰქონდა, გარკვეული სოფლები დაუტოვა. პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე არსებული სოფლების და ქსნის ხეობის სანაცვლოდ ერეკლემ როსტომ ერისთავს ვაკესა და გვერდისძირში სამაგიერო სოფლები მისცა. ამ სოფლებში, ერისთავებს მანამდეც ჰყავდათ ყმები, თუმცა ჩამორთმეული მამულების სანაცვლოდ ერეკლემ მთლიანად უბოძა როსტომს ეს სოფლები. მოგვიანებით, ქსნის ერისთავების ჩამორთმეულ მამულებს ერეკლე II-ის ვაჟთან იულონთან ერთად გიორგი XII-ის ვაჟები ბაგრატი და იოანე ფლოდნენ. ამის შესახებ იოანე ბატონიშვილი წერს: "ქსნის ხეობა რ(ომე)ელიც ეყოდა მეფის ძეს იოანეს სააზნაუროებით და ეკვლესიის მამულნიც არიან აქა: ქ. თეზი, მოსახლენი ქ. ლამისყანა, მოსახლენი ქ. ოძისი, მოსახლენი ქ. კორინთლიანთ სოფელი, რ(ომე)ლსა ილტოზა ეწოდება ქ.

ახალგორი, ყასაბა ქალაქი, მოსახლენი ქ. ახშადი, მოსახლენი ქ. იკოთი 2, მოსახლენი ქ. ძეგლვეი, მოსახლენი ქ. წირქვალი 2, მოსახლენი ქ. კორინთა, მოსახლენი ქ. ალვეი, მოსახლენი ქ. საფაშეთი(ოსები არიან მოსახლე) 2, მოსახლენი ქ. მეტეხია მოსახლენი ქ. ქურთა, მოსახლენი ქ. ნახიდი, მოსახლენი ქ. გეზერეთი, მოსახლენი ქ. საძეგური 3, მოსახლენი ქ. იფნევი, ძველი სასახლე, მოსახლენი ქ. ამას ზეით ოსის სოფელი, მოსახლენი ქ. ცხაოტი 3, მოსახლენი ქ. მონასტერი, მოსახლენი ქ. ცხრაწყარო, მოსახლენი ქ. ოსის სოფელი, მოსახლენი ქ. ლოგოშეთი, მოსახლენი ქ. მშველიეთი, მოსახლენი ქ. ჟურულის სოფელი, მოსახლენი ქ. ჭურთას ქართველის სოფელი 2, მოსახლენი ქ. ჭურთას ოსის სოფელი, ხეობა, 8. მოსახლენი ქ. ძაბოეთი ოსის სოფელი, მოსახლენი ქ. ცხრა ძმა ხეობა არის. სოფელი 7, მოსახლენი ქ. ამასვე მიეწერება მუჯუხი ოსები, მოსახლენი ქ. ხარბალი მოსახლენი ქ. ქარჩოხი ხეობა არს. სოფელი 7, მოსახლენი ქ. ამასვე მიეწერება ოსები, მოსახლენი ქ. ლომისა, მოსახლენი ქ. ოხირი, მოსახლენი ქ. ჟამური ხეობა არს, ოსები მოსახლეობენ, სოფელი 9 მოსახლენი ქ. ამას იქით ქსნის წილი მაღარნ-დოვლეთი, ოსები. მოსახლენი, სოფელი 6...ქ. ქსნის ნაწილი, რომელიც მეფის ძეს ბაგრატს თვს ეყოდა, სოფლები ქ. ქოლოთი, მოსახლენი ქ. ქვიტკირი, მოსახლენი ქ. ოსის სოფელი, მოსახლენი ქ. ისროლის ხევის სოფლები; ქ. ბიყარი, მოსახლენი ქ. მერე მოსახლენი ქ. აკანათური, მოსახლენი ქ. აშატური, მოსახლენი ქ. ტბა, მოსახლენი ქ. ნაქალაქევი, მოსახლენი ქ. ბენდერი, მოსახლენი ქ. ბოდოხი, მოსახლენი ქ. ზემო მეჯვრისხევი, მოსახლენი ქ. საკორინთლო...ქ. გვერდისძირზედ, რომელიც ქსნის საერისთოს მიეწერებოდა და ესე ადგილნი და სოფელი მეფის ძეს იულონს ეპყრა, არიან შემდგომნი ესე: ქ. ქვემო მეჯვრისხევი, მოსახლე ქ. აძვი, მოსახლე ქ. ქვეში, მოსახლე ქ. დუდეთი, მოსახლე ქ. ქიწნისი, მოსახლე ქ. გორანა მოსახლე ქ. ფლაგი, მოსახლე ქ. ფლაგისმანი, მოსახლე ქ. არქცევი, მოსახლე ქ. შაკათ კარი, მოსახლე ქ. ოტრევი, მოსახლე ქ. მერე, მოსახლე, ქ. ლაფაჩი, მოსახლე ქ. სათემო, მოსახლე, ქ. სნეკვი, მოსახლე...ქ. ამასვე მიეწერება პატარა ლიახვის ხეობაზედ მცხოვრებნი ოსნი და შიგ ნახევრად ქართველნიცა: ქ. საცხენისი, მოსახლე ქ. ედემ ქალაქი, მოსახლე ქ. ბელოთი, მოსახლე, ქ. აწერისხევი, მოსახლე ქ. ოსის ზონკარი მოსახლე ქ. შუაცხვირი, მოსახლე ქ. სიათა, მოსახლე ქ. გნასური მოსახლე ქ. ინაური, მოსახლე ქ. ჩაბარუხეთი, მოსახლე, ქ. წიფორი, მოსახლე ქ. შამბიანი მოსახლე ქ. ქნოლო მოსახლე ქ. მაღრანდოლეთში სოფელი 3..." (ბატონიშვილი, 1986: 36-37-38).

იოანე ბატონიშვილმა თავისი თხზულება 1794-1799 წლებში შექმნა. იმ დროისთვის ქსნის საერისთავო უკვე გაუქმებული იყო და ერისთავთა კუთვნილი სოფლები სამეფო ოჯახის წევრებზე იყო გადანაწილებული. როგორც მივუთითებდით, იასე ბარათაშვილის ცნობით ერეკლე II –ემ როსტომ ერისთავს პატარა ლიახვის და ქსნის ხეობაში არსებული მამულების სანაცვლოდ გვერდისძირსა და ვაკეში დაპირდა სოფლებს, ზემოთ წარმოდგენილი იოანე ბატონიშვილის მონაცემებით ჩანს, რომ იულონ ბატონიშვილს გვერდისძირის სოფლები "ეპყრა", იგულისხმება, რომ იულონს წარსულში ქსნის საერისთავოს გაუქმებიდან რამდენიმე წლის განმავლობაში ეკუთვნოდა ეს მამულები, ხოლო შემდეგ აღნიშნული სოფლები კვლავ ქსნის ერისთავებს გადაეცა. იულონ ბატონიშვილის სარგებლობაში არსებული გვერდისძირის სოფლები რომ ქსნის ერისთავებს დაუბრუნდათ იოანე ბატონიშვილის კიდევ ერთი ცნობიდან ჩანს: "ქ. ძევერა, მოსახლე ქ. შერთული, მოსახლე ქ. ტყვიავი, მოსახლე ქ. კარბი, მოსახლე ქ. ქორდი, მოსახლე ქ. დიცი, მოსახლე ქ. არგვიცი, მოსახლე ქ. ერედვი, მოსახლე ქ. ქვაბთა,

მოსახლე ქ. სარაბუკი, მოსახლე ქ. ვანათი, მოსახლე ქ. სათიხარი, მოსახლე ქ. დიცევი(უნდა ეწეროს დისევი-გ.ს.), მოსახლე ქ. კულბითი, მოსახლე ქ. მერე, მოსახლე ქ. ოსის სოფელი, ესე სოფლები გვერდისძირს მიეწერებოდნენ იულონ ბატონიშვილს ეჭირა, ახლა ქსნის ერისთავთა აქუთ" (ბატონიშვილი, 1986: 40). იგივე განმარტებას იძლევა იოანე ბატონიშვილი კარაღეთთან დაკავშირებით: "ქ. კარაღეთი, მოსახლე, ქსნის ერისთავისა იყო გვერდისძირზედ მითვლილი ქეთევან ბატონიშვილს ჰქონდა ეს, ახლა ერისთავიანთ მიეცა და ამ სოფლის მაგიერი დიდომი მიეცა ბატონიშვილის ქეთევანს" (ბატონიშვილი, 1986: 40).

როგორც ჩანს, ერეკლე II-ემ თავისი დაპირება შეასრულა და როსტომ ერისთავს და მის ოჯახს საერისთავოს გაუქმების შემდეგ გვერდისძირსა და ვაკეში რამდენიმე სოფელი გადასცა. საქართველოში რუსული ხელისუფლების დამყარების შემდეგ ქსნის ერისთავებმა ერეკლე II – ის მიერ ჩამორთმეული სოფლების დაბრუნება ითხოვეს. ქსნის ერისთავებისთვის კუთვნილი მამულების დაბრუნების საკითხს ეხება 1803 წლის 28 მარტს იმპერატორის სახელზე გაგზავნილი წერილი, სადაც საუბარია 1802 წლის 4 სექტემბერს ხელმოწერილ უმაღლესი განკარგულებაზე, მითითებულ დოკუმენტში განხილულია ქართველი თავადების ქსნის ერისთავების თხოვნა ერეკლე II-ის მიერ მათთვის ჩამორთმეული მამულების დაბრუნების შესახებ. საქართველოს უმაღლესი მთავრობის საერთო კრებამ როგორც ჩანს, ქსნის ერისთავების მამულები მათ უდავო კუთვნილებად მიიჩნია და შესაბამისი გადაწყვეტილებაც მიიღო. მისი საიმპერატორო უდიდებულესობისადმი წარსადგენად აღნიშნული გადაწყვეტილება პავლე ციციანოვს გადაეცა. იმპერატორის სახელზე გაგზავნილ წერილში ციციანოვი მიიჩნევდა, რომ აღნიშნულ მამულები, რომელნიც სამეფო ოჯახის წევრების მფლობელობაში იყო, ერისთავებს ეკუთვნოდათ. წერილის ავტორი დასძენდა, რომ ერისთავებისათვის მამულების გადაცემის შემთხვევაში თუ იმპერატორის ნება იქნებოდა, ამის სანაცვლოდ, სამეფო ოჯახის წევრებს პენსია დანიშვნოდათ და ამით ყველა პრობლემა გადაჭრილი იქნებოდა. ციციანოვის წერილს თან ერთვის ქსნის ერისთავების საქმესთან დაკავშირებით საქართველოს უმაღლესი მთავრობის გადაწყვეტილება, სადაც სხვა საკითხებთან ერთად, არის ერისთავებისათვის გადასაცემი სამეფო ოჯახის წევრების და სხვათა მფლობელობაში არსებული მამულების, სოფლების და ცალკეული კომლების ჩამონათვალი, მათ შორის, იულონ ბატონიშვილის სოფლები: ბელოთი, დიცი და აწრისხევი (AKAK, # 1070: 550). 1804 წლის აღწერის მიხედვით ქსნის ერისთავები ქსნის ხეობის გარდა ყმებს და მამულებს ფლობდნენ: გვერდისძირში, ვაკეში, მეჯუდის ხეობაში, პატარა ლიახვის ხეობის ზემო წელზე. ეს სოფლები იყო: ბელოთი, აწრისხევი, ზარდიანთკარი, კულბითი, ხაშილაური(პროფ. ი. ალიმზარაშვილის განმარტებით ხაშილაური მერეთის ერთ-ერთი უბნის სახელწოდება იყო), ქერე, ტყვიავი, მარანა, დიდი გარეჯვარი, ბერბუკი, ბერშუეთი, კირბალი, ჩამარტი, მეჯვრისხევი, ღრომი, არდისი, ამატური, ახალისა, ვარტყაპი, ვილდა, სხლები, წოლდევი, კოლოტები, ატენი, ზონკარი, ფლავისმანი, ფლავი, საცხენეთი, ჭარები, ახალუბანი, ქიწნისი, ხელთუბანი, არცევი, სათემო, საკორინთლო, ზერტი, უფლისციხე (ალიმზარაშვილი, 2021: 55, 69, 70, 71, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 97, 98, 116). ამ დროისთვის, ქსნის ერისთავებს ყმები ეკუთვნოდათ ფრონეს ხეობის სოფელ ავნევიში, ასევე დიდი ლიახვის ხეობის ქვემო ნიქოზში, ფხვენისა და ბროწლეთში (ალიმზარაშვილი, 2021: 70). 1818 წლის რუსული კამერალური აღწერის მიხედვით ქსნის ერისთავებს ყმები და მამულები ეკუთვნოდათ:

სამთავისში, კასპში, ზეგარდში, უფლისციხეში, სვენეთში, ქვემო რეხში, კირბალში, დიდ მეჯვრისხევში, ჩამარტში, ღრომში, პატარა მეჯვრისხევში, ახალუბანში, აძვში, ჯარიაშენში, ზემო არცევში, ქვეში, ფლავისმანში, ფლავში, ზემო ნიქოზში (ალიმბარაშვილი, 2021: 211, 219, 220, 223, 226, 247, 261, 263, 274, 275, 279, 284, 288, 290, 294, 295, 297, 300, 458).

დასკვნა. XIX ს. პირველ მესამედში ქსნის ერისთავები მრავალჯერ გაიყარნენ, რის შედეგადაც მათი საერთო მამული 6 დამოუკიდებელ საბატონო ერთეულად დანაწილდა. ქსნის ერისთავთა სახლიკაცები ქსნის საერისთავოს ყოფილ ტერიტორიაზე, რამდენიმე ადგილზე სახლობდნენ. მათ შორის: ახალგორში, ოძისში, ილტოზაში, კორინთაში, კასპში, ფლავში(ოტრევში), ატენში, დოესში, რეხაში, კარალეთში, ტყვიავში, გორში, მეჯვრისხევში, ბელოთში, ქვეში, ქსოვრისში, იკორთაში, საბაჟოში.

გამოყენებული ლიტერატურა

AKAK, ტ. II, გვ. 550, # 1070.

ალიმბარაშვილი, ი. (2021). შიდა ქართლის (გორის მაზრის) მოსახლეობა XIX საუკუნის პირველ ოცწლეულში რუსული კამერალური აღწერების მიხედვით, გორი.

ბაქრაძე, დ. (1956). X საუკუნის წარწერა მეჯუდის ხეობიდან, აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XIX-BB.

ბერძენიშვილი, ნ. (1967). საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. IV, თბ.,

გვასალია, (1983). აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ.

გვრიტიშვილი, (1955). ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ.

გსიემ, 8235, 18-25.

ვახუშტი ბატონიშვილი, (1973). აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბ.

თაყაიშვილი, ე. (1910). საქართველოს სიძველენი, ტ. III, თბ.

ბარათაშვილი, იესე. (1950). ცხოვრება-ანდერძი, ტექსტი გამოსცა შესავლით, შენიშვნებით, ლექსიკონითა და საძიებლებით ავთანდილ იოსელიანმა, თბ.

ბატონიშვილი, იოანე. (1986). ქართლ-კახეთის აღწერა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთეს თინა ენუქიძემ და გურამ ბედოშვილმა, თბ.

ლაპიდარული წარწერები, I.

ლაპიდარული წარწერები, I.

- მასალები საქართველოს ისტორიისათვის შეკრებილი ბატონიშვილის დავით გიორგის ძისა და მისი ძმებისა, 1744-1844 წ.წ. (1906). თბ.
- მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმისათვის, (1964). I წიგნი, გამოსაცემად მოამზადეს ზ. ალექსიძემ და შ. ბურჯანაძემ, თბ.
- ჟორდანია, თ. (1897). ქრონიკები II, თბ.
- საისტორიო მოამბე, (1925). წიგნი I.
- საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, (1973). ტ. IV, თბ.
- საქართველოს სასულიერო მახარებელი, (1865). ნომბერი, სოსიაშვილი, გ. (2022). პატარა ლიახვის ხეობის ისტორია, თბ.
- სოსიაშვილი, გ. (2021). სამაჩაბლოს ისტორია, თბ.
- ქართლის ცხოვრება, (1955). ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბ.,
- ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, ტ. IV.
- ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III და VIII.
- ქენქაძე, (2016). ქსნის ერისთავები, თბ.

References

- Aleksidze Z. and Burjanadze Sj. (1964). *sakartvelos sitoriuli geografiisa da toponimikistvis* (For the historical geography and toponym materials of Georgia), book I.
- Alimbarashvili, I. (2021). *Shida qarTlis (goris mazris) mosaxleoba XIX saukunis pirvel otstsleulSi rusuli kameraluri arwerebis mixedviT* (according to the Russian chamber census of Shida Kartli (Gori district) in the first twenty years of the 19th century), Gori.
- Bakradze, D. (1956). *X saukunis warwera mejudis xeobidan, akad. s. janaSias saxelobis saqarTvelos saxelmwifo muzeumis moambe* (10th century inscription from Medjuda valley, Acad. S. Journal of the State Museum of Georgia named after Janashia), XIX-BB.
- Batonishvili, D. (1906). Materials collected for the history of Georgia by Batonishvili Davit and his brothers, 1744-1844. Tb.,
- Batonishvili, I. (1986). *qarTl-kaxeTis arwera* (description of Kartl-Kakheti), the text is being prepared for publication, research and research were added by Tina Enukidze and Guram Bedoshvili, Tb.,
- Batonishvili, V. *qarTl-kaxeTis arwera* (Description of the Kingdom of Georgia), Vol. c. T. IV.

- Berdzenishvili, N. (1967) *saqarTvelos istoriis sakiTxebi* (issues of Georgian history), vol. IV, Vol., GSIEM, 8235.
- Gvasalia, J. (1983). *aRmosavleT saqarTvelos istoriuli geografiis narkvevebi* (Essays on the historical geography of Eastern Georgia), vol., IV.
- Gvritishvili, D. (1955). *feodaluri saqarTvelos socialuri urTierTobis istoriidan* (from the history of social relations of feudal Georgia), vol. I.
- Ioseliani, A. (1950), *iese baraTaSvilis cxovreba-anderZi* (The life-testament of Yesse Baratashvili), the text was published with an introduction and glossary.
- Kartuli istoriuli sabutebis korpusi* (Corpus of Georgian historical documents), Vol. IV.
- Kartuli samartlis dzeglebi* (Georgian book Monuments), Vol. III, doc. 93.
- Kaukchishvili, S. (1955). *Kartlis tskhovreba* (Life of Kartli), text design according to all major manuscripts by through Kaukhchishvili, Vol. I.
- Kenkadze, V. (2016). *Ksnis eristavebi* (Eristavs of Ksani).
- Lapidaruli tsartserebi* (Lapidary inscriptions)
- Saisotrio momabe* (Historical narrator), (1925). book I,
- Sakartvelos istoriuli narkvevebi* (Essays on the history of Georgia), (1973). Vol. IV.
- Sosiashvili, G. (2021). *Samachablos istoria* (History of Samachablo). Tb.
- Sosiashvili, G. (2022) *patara liaxvis xeobis istoria* (History of Patara Liakhvi Valley). Tb.
- Takaishvili, E. (1910). *saqarTvelos siZveleni* (Antiquities of Georgia), vol. III.
- Zhordania, T. (1897). *kronikebi* (Chronicles). Vol. II.
- AKAK, Vol. II, # 1070.